

Danuta Bogdan

"Ustrój i organizacja diecezji
warمیńskiej w latach 1525-1772",
Andrzej Kopiczko, Olsztyn 1993 :
[recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 4, 467-470

1994

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

R E C E N Z J E i O M Ó W I E N I A

Andrzej Kopiczko, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525—1772, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego nr 132, Olsztyn 1993*

Recenzowana monografia jest pierwszą próbą ukazania ustroju i organizacji diecezji warmińskiej w okresie od sekularyzacji części zakonnej Prus (1525 r.) do przejścia Warmii pod panowanie pruskie (1772 r.). Tematyka ta stanowi kontynuację badań nad organizacją poszczególnych diecezji Rzeczypospolitej, prowadzonych na seminarium z historii nowożytnej Kościoła pod kierunkiem ks. prof. Bolesława Kumora na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim.

Autor podzielił pracę na siedem rozdziałów, w których omówił nie tylko sprawy związane bezpośrednio z ustrojem diecezji warmińskiej, takie jak historyczny proces kształtowania się granic biskupstwa i diecezji, kwestie uprawnień i uposażenia biskupa, stosunki łączące biskupstwo warmińskie ze Stolicą Apostolską, główne urzędy i instytucje diecezjalne, organizację terytorialną diecezji lecz także dużą część pracy poświęcił kościelnym instytucjom kulturalnym i naukowym, instytucjom parafialnym oraz zakonom w diecezji warmińskiej. Obszernym uzupełnieniem pracy są aneksy (ss. 256—297), w których znajdujemy wykazy kanoników, biskupów i sufraganów warmińskich, zestawienie dotyczące ruchu naturalnego w diecezji warmińskiej w 1772 r., patrociniów kościołów parafialnych i filialnych diecezji w latach 1525—1772 i wsi należących do poszczególnych kościołów parafialnych i filialnych w 1729 r.

Graficznym zobrazowaniem omawianej problematyki są mapy przedstawiające: kościoły diecezji warmińskiej w latach 1243—1525, kościoły dominium (?) warmińskiego z podziałem na archiprezbiteraty około 1600 r. oraz sieć parafialną diecezji warmińskiej w latach 1525—1772.

Podstawowym walorem monografii jest usystematyzowanie dotychczasowej wiedzy w powyższym temacie, a także wzbogacenie jej o elementy jeszcze nie opracowane, jak wzajemne relacje diecezji warmińskiej z nuncjaturą i Stolicą Apostolską, a także ustalenie miejsca tejże diecezji w hierarchii kościelnej Polski. Jak stwierdził autor, na dwudziestu biskupów, którzy w latach 1525—1772 zarządzali Warmią, aż dziewięciu było uprzednio ordynariuszami innych diecezji, w tym dla trzech było to już trzecie biskupstwo (dotyczyło to sześciokrotnie biskupstwa chełmińskiego i dwukrotnie przemyskiego).

Kontakty diecezji warmińskiej z nuncjaturą apostolską w Warszawie dotyczyły najczęściej spraw sądowych, sprawozdań biskupów o stanie diecezji oraz udziału biskupów w soborach powszechnych. Za najbardziej widoczną oznakę tej łączności uznał autor obronę bezpośredniej podległości Warmii Rzymowi, wynikającą z bulli protekcyjnej dla Prus z 1235 r., na mocy której papież wziął te ziemie w wieczystą dzierżawę (s. 72). Autor nie pominął też sprawy nominacji administratorów diecezji „sede vacante” oraz „sede impedita”, a także biskupów pomocniczych diecezji warmińskiej (ss. 82—90). Ważnym ustaleniem zawartym w pracy jest datowanie utworzenia archiprezbiteratów olsztyńskiego i barczewskiego na rok 1610 (potwierdzone oddzielnym dokumentem z 15 stycznia 1611 r.), a także zestawienie parafii, które weszły w skład poszczególnych archiprezbiteratów.

Na podstawie zachowanych w Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie protokołów wizytacji generalnych diecezji autor stwierdził, że przed rokiem 1525 działały na Warmii 272 kościoły parafialne, filialne i kaplice, z których 243 dotrwało do czasów

reformacji (s. 169), zaś po 1525 r. odpadły od diecezji 132 parafie i 11 kościołów filialnych (s. 171). Po 1550 r. funkcjonowały tu 74 parafie i 19 kościołów filialnych (s. 172). Kościelny podział administracyjny nie pokrywał się z podziałem własności ziemskiej. Tylko dwa archiprezbiteraty — dobromiejski i jeziorański wraz z przynależnymi parafiami leżały w obrębie własności biskupa i kapituły, zaś pięć archiprezbiteratów: Elbląg, Frydląd, Krzyżbork, Pruska Hławka i Sępólno na terenie Prus Książęcych, Elbląg zaś miał cztery parafie w Prusach Królewskich. Autor choć nie zajmował się szerzej dochodami poszczególnych parafii, przedstawił jednak dochody proboszczowskie, głównie dziesięciny, których wysokość nowelizowano na synodach i sejmikach. W latach 1525—1772 w diecezji warmińskiej pracowało 1330 proboszczów (s. 180). Rozdział piąty pracy kończą dwie części poświęcone kościołom nieparafialnym (kaplice, kaplice polskie, kościoły pielgrzymkowe, kościoły w diasporze i w Prusach Królewskich).

Przejawy społecznej działalności instytucji parafialnych omówione zostały w rozdziale VI (szkolnictwo i jego programy, szpitale i bractwa kościelne, sodalicja mariańska). Potwierdzenie w pracy znalazła też hipoteza stawiana przez historyków niemieckich, iż szkoły działały we wszystkich 74 parafiach i 13 filiach. Autor dokonał szacunkowego obliczenia liczby uczniów szkół warmińskich (w miastach średnio od 50 do 120 uczniów, a we wsiach od 2 do 12 uczniów. (s. 212—213).

Z zamieszczonego w tym rozdziale zestawienia szpitali warmińskich wynika, iż w omawianym okresie funkcjonowały 22 szpitale (s. 224), których fundatorami byli głównie biskupi, kanonicy i proboszczowie, a zaledwie kilka otrzymało dotację od osób świeckich (m.in. Braniewo od burmistrzów Bartscha i Maasa). Wiele interesujących informacji znajdujemy w części dotyczącej bractw kościelnych, z których większość powstała w XVII i XVIII w. Z zestawienia nr 45 (s. 229) wynika, że największą popularnością cieszyły się na Warmii bractwa maryjne (38), następnie stanowe (29) i na cześć świętych, dopiero dalej na cześć Pana Jezusa (8) i na cześć Pana Boga (1). W zestawieniu nr 46 znajdujemy wykaz 59 beneficjów istniejących przy bractwach kościelnych (ss. 235—236), zaś w zestawieniu nr 47 wykaz altarii ufundowanych w niektórych kościołach Warmii (s. 238).

Pracę kończy rozdział siódmy, w którym przedstawiono zakony diecezji warmińskiej (jezuitów, bernardynów, katarzynek), które choć nie należały do instytucji diecezjalnych, to jednak spełniały doniosłą rolę w życiu religijnym, kulturalnym i charytatywnym (ss. 240—253).

Pomimo niezaprzeczalnych walorów, praca zawiera też pewne mankamenty. Przede wszystkim należało wyraźnie zaznaczyć nietożsamość pojęć „diecezja” i „biskupstwo warmińskie”. Zastrzeżenie umieszczone w rozdziale pierwszym (s. 17), iż przy omawianiu organizacji i ustroju diecezji autor ograniczył się do obszaru „Warmii historycznej” powinno być umieszczone już we wstępie.

Inne dwa terminy stosowane są w pracy niekonsekwentnie, bez zgłębienia ich definicji prawnej i historycznej. Chodzi o pojęcia „dominium” i „kraj”. Autor używa w pracy za Bogusławem Leśnodorskim¹ i Alojzym Szorcem² określenia „dominium”, nazywając w ten sposób obszar podlegający zwierzchnictwu terytorialnemu biskupa i kapituły (ss. 17—18, 40, 42). Stwierdzenie to już samo w sobie zawiera sprzeczność, gdyż posiadanie nad danym obszarem zwierzchnictwa terytorialnego, oznaczającego sprawowanie pełnej władzy administracyjnej, sądowniczej, wojskowej wraz z prawem bicia własnej monety uznać należy za atrybuty władzy książęcej a nie dominialnej. W pracy natomiast nastąpiło

1 B. Leśnodorski, *Dominium warmińskie (1243—1569)*, Poznań 1949.

2 A. Szorc, *Dominium warmińskie 1243—1772. Przywilej i prawo chelmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990.

całkowite przemieszanie pojęć prawnych, określających obszar podlegający władzy biskupa i kapituły warmińskiej, gdyż autor używa zamiennie terminów „dominium” i „kraj”, zaś biskupa warmińskiego nazywa „księciem”³.

Stanowisko prawnoustrojowe Warmii w omawianym przez autora okresie było faktycznie niezwykle skomplikowane. Jeżeli jednak w całej Rzeczypospolitej nie było biskupstwa, którego ustrój byłby tożsamy ze stosunkami panującymi na Warmii, to jakie konsekwencje miało to dla organizacji i funkcjonowania tejsze diecezji? Biskupstwo warmińskie wykazywało wiele analogii ustrojowych z księstwami duchownymi Rzeszy i taki, choćby krótki rozdział porównawczy, powinien się w tej pracy znaleźć.

A oto dalsze nieścisłości dostrzeżone w pracy:

Za „bona libertinalia” uznał autor dobra nadawane ludności pruskiej na prawie chełmińskim (s. 21), podczas gdy na Warmii spotykamy wolnych zarówno na prawie chełmińskim, jak i pruskim i magdebskim⁴.

Na s. 30 wystąpiła błędna pisownia nazwiska biskupa Franciszka Kuhschalza, zaś na s. 8 i s. 270 słowa „Diöcese” zamieszczonego w tytule czasopisma „Pastoralbatt für die Diöcese Ermland”.

Wymieniając zamki warmińskie (s. 27) autor zauważył, że zamek jeziorański był w XV—XVI w. jednocześnie rezydencją wójta krajowego. Nie było to jednak regułą. Warmiński wójt krajowy łączył zazwyczaj funkcję naczelnego zwierzchnika sił zbrojnych Warmii (a nie jak stwierdził autor naczelnego dowódcy wojsk biskupich) z urzędem burgrabiego danego zamku. Na początku XVI w. było to starostwo braniewskie, w późniejszym okresie starostwo lidzbarskie bądź jeziorańskie⁵.

W miejscu prezentacji warmińskich ordynacji krajowych „Landesordnungen” autor stwierdził, że przepisy Ferberowskiej ordynacji normowały życie tego „kraju” przez dwieście czterdzieści lat. Jeśli jednak wspomniano w pracy o podpisanej później w 1528 r. na zjeździe w Bartoszycach ordynacji regulującej sprawę gospodarcze między Prusami Książęcymi a Warmią, to należałoby przypomnieć, że w następnym roku ustawa ta rozszerzona została na obszar całych Prus, obejmując swym zasięgiem także Prusy Królewskie⁶. Z kolei przy omówieniu ordynacji krajowej biskupa Mikołaja Szyszkowskiego (s. 41) zapomniał autor o jej dacie (1636 r.).

Na s. 78 w tabeli nr 11 autor wymieniając oficjałów podaje Franciszka Szoltzmana, a na s. 90 nazywa go Stolzmanem.

W rozdziale trzecim dotyczącym centralnych urzędów administracyjnych i instytucji diecezjalnych autor nazywa je urzędami dominialnymi zamiast krajowymi (s. 74). Wśród głównych zadań warmińskiego ekonomy należałoby wymienić przekazywanie podskarbiemu ziem pruskich w Malborku podatków z Warmii na potrzeby Korony. Wymieniając nazwiska ekonomów autor nie wspominał o prepozycie kapituły dobromiejskiej i warmińskim ekonomie generalnym z pierwszej połowy XVI w. — Pawle Snopku⁷.

Na s. 129 zamieszczono dziwną datację pierwszej wojny szwedzkiej (1626—1630), podczas gdy cezura końcowa to rok 1629 bądź 1635. W podrödziale poświęconym kapitule kolegiackiej w Dobrym Mieście autor zamieścił wykazy kanoników rezydencjalnych i tytularnych kapituły kolegiackiej, a przydałoby się tu zestawienie repozytów i dziekanów tejsze kapituły.

3 Por. O. Brunner, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter*, Bd. 1, Brunn—München—Wien 1943.

4 A. Szorc, op. cit., ss. 211—220.

5 Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie, Archiwum Biskupie (AB), A 2, k. 121; A 9, k. 146.

6 W. Thimm, *Die Landgebote zur gesamtpreussischen Landesordnung von 1529 aus dem 16. bis 18. Jahrhundert*, *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, 1985, Bd. 43, ss. 21—75.

7 Por. *Altpreussische Biographie*, Bd. 2, hrsg. v. Ch. Krollmann, K. Forstreuter, F. Gause, Marburg/Lahn 1967, s. 681.

W rozdziale IV zamieszczony został wykaz alumnów seminarium duchownego w Braniewie z lat 1567—1774 bez podania źródła (s. 126). Podobnie w rozdziale V, w tabeli dotyczącej organizacji archidiecezji przed rokiem 1525 (s. 163).

Na s. 160 „kapitan w Braniewie” to burgrabia braniewski, a „konsul” to po polsku rajca, zaś „prokonsul” to burmistrz.

Na s. 171, omawiając tereny dołączone w 1528 r. do biskupstw sambijskiego i pomezańskiego, określił je autor jako „Natangię i Mazury”, z których to pojęć to drugie jest zbyt współczesne, by stosować je obok pojęć z pierwszej połowy XVI w.

Wymieniony na s. 225 w tekście lekarz — Tomasz Glodberger występuje w indeksie raz jako Goldberger, a raz jako Glodberger.

Na s. 240 powinno być Kniprode Winryk nie Winfryd.

Kolejne uwagi dotyczą zamieszczonego w aneksie (ss. 260—269) spisu wsi należących do poszczególnych kościołów parafialnych i filialnych. A oto niektóre miejscowości, które nie zostały przez autora rozwiązane: s. 260 Katzenhöfen — Kaczenhofen — odnotowana wśród dóbr miasta Braniewa w 1656 r., potem faktycznie nie notowana⁸; na s. 261 Mühlenheren to Mühlhoben — Muły; Krebsdorf — Krzyżewo⁹; Schonbuche — może Schönbruch — Dworzec; Lingenshofen — może Launenhofen — Łojewo; na s. 262 Abstych, Abstich — Łupsztych; Bergerwalde — Bergerwald to Miejska Wola; Karchaunen — Kaschaunen — Kaszuny; Grynheyde — Lejlawki Wielkie; Rabusen — Rawusen — Robuzy; na s. 263 Talbach to Bludyny; na s. 264 Maraunen to Maruny; Kierwinen to Kierwiny, Koblen — Kobelen — Kobiela; Kunitten to Konity; Bistein to Knipy; Gerten — Garten to Kokoszewo; Klakendorf — Troszkowo; na s. 265 Welkien — Wölken — Wilki; Worayden — Worajden — Wyrandy; Garschau — Garschen — Garzewo; na s. 266 Sechshuben — Trautzig to Track; Blankenberg — Gologóra; na s. 267 Katmedien — Kocibórz; Scheneberg — Schöneberg — Dąbrowa Wysoka.

Zastanawia też fakt, iż parafia Kiwity wraz z przynależnymi doń wsiami występuje w tymże zestawieniu dwukrotnie, raz na s. 264 i ponownie na ss. 268—269.

Danuta Bogdan

Erbhuldigungsakten des Herzogtums und Königsreichs Preussen, 3. Teil 1678 bis 1737. Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Etatsministerium Titel 87d Nr. 39 bis 55, hrsg. H. H. Diehlmann, Sonderschriften nr 45, Hamburg 1992, ss. 490.

Po dziesięcioletniej przerwie ukazała się kolejna część aktów hołdowniczych Prus Książęcych przygotowywanych przez Hansa Heinza Diehlmana. Tom ten obejmuje dane za lata 1678—1737. Pracę rozpoczyna krótkie wprowadzenie w sytuację państwa pruskiego (księstwa, potem królestwa) od zerwania z Polską w 1657 r. Ukazano w nim rozwój absolutyzmu w Prusach, skupiono przy tym uwagę na zmianę w relacji książę (król) — poddani pruscy. Na zakończenie wprowadzenia zamieszczono korespondencję Fryderyka Wilhelma do Augusta II z 1714 r. W następnej, głównej części pracy, zamieszczono kolejne dokumenty z Etatsministerium. Pracę kończy obszerny i wyczerpujący wykaz miejscowości i osób, niezbędny w tego rodzaju wydawnictwach.

Sam przekaz źródłowy zawiera sprawozdania i zestawienia osób z aktów przysięgi poddańczej i dziedzicznej dla księcia pruskiego, potem po 1701 r. króla. Przysięgę taką

⁸ Z. Guldón, J. Powierski, *Rewizja lanów warmińskich z 1615 roku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1970, nr 2, s. 262.

⁹ Por. S. Kamińska, *Klasztory brygidek w Gdańsku, Elblągu i Lublinie. Założenie i uposażenie*, Gdańsk 1970, s. 137.